

УДК 94(477-25):281.93

Надія Нікітенко

КНЯГИНЯ ОЛІСАВА ТА ЇЇ ОТОЧЕННЯ В ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

DOI: 10.58407/litopis.240201

© Н. Нікітенко, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>

На хорах Софії Київської по-новому прочитано унікальний комплекс із 8 іменних графіті «групи Олісави», який відносили до межі XI–XII ст. та пов'язували зі Святополком II Ізяславичем. Метою публікації є уточнення датування та авторства графіті для правильного розуміння доби їх виникнення. **Методологічною основою** є принцип історизму та каузальний підхід, який потребує комплексного знання писемних джерел і Софійського собору, розуміння релігійної та світоглядної складової. **Висновки та їх наукова новизна.** Графіті датовано 1019 р. і віднесено до часу регентства Олісави, матері Святополка I Володимировича, який княжив у Києві в 1018–1019 рр. Висунуто та обґрунтовано гіпотезу, що Олісава була дочкою царя Болгарії Петра I і візантійської принцеси Ірини Лакапіни та стала дружиною Ярополка Святославича, а після його загибелі – Володимира Великого й була нею до його одруження з візантійською принцесою Анною Порфирородною. Впродовж свого життя в Києві в 972–1019 рр. Олісава відіграла помітну роль у княжій династії та в житті держави. До цієї групи графіті також входять автографи короля Норвегії Хакона Ейрікссона, митрополита Іоанна I та ін. Графіті наближають до об'єктивного сприйняття тогочасних подій як у Русі, так і в усій Європі.

Ключові слова: Софія Київська, датування собору, графіті, княжий іменослов, Святослав Хоробрий, Ярополк Святославич, Володимир Великий, Святополк I, Ярослав Мудрий, княгиня Олісава, імператор Василь II, цар Болгарії Петро I, князь Польщі Болеслав Хоробрий, варяг Якун, король Норвегії Хакон Ейріксон.

У 2011 р. за рішенням ЮНЕСКО на державному й міжнародному рівнях було відзначено 1000-річчя Софійського собору в Києві. Таке датування стало результатом багаторічного комплексного дослідження собору та виявлення в ньому нових даних щодо його датування. До великого комплексу цих даних увійшло й графіті Київської княгині Олісави, яке міститься в оточенні цілої низки пов'язаних із ним написів, датованих нами 1019 р. Слід зазначити, що ім'я невідомої з писемних джерел Великої київської княгині Олісави ввійшло в історичну науку ще на поч. 1960-х рр., із публікацією С. Висоцьким вражаючих результатів його епіграфічних досліджень у Софії Київській¹. Дослідник знайшов у Софії графіті з іменем Олісава й визначив княгиню Олісаву як удову Великого київського князя Ізяслава Ярославича (1054–1068) та матір його другого сина, Великого київського князя Святополка II (1093–1113 рр.). Оскільки в графіті називається «Олісава, Святополча матір, руська княгиня», Висоцький датував цей напис часом правління в Києві Святополка II, бо вважалося, що Софія виникла не раніше часів правління Ярослава Мудрого (1019–1054). Ця атрибуція була прийнята в науці, і в ній ніхто не сумнівався. Лише на поч. XXI ст. ми разом із істориком-епіграфістом, моїм колегою В. Корнієнком, по-новому визначили Олісаву як матір Великого київського князя Святополка I (1018–1019) і датували графіті часом його київського правління². Згодом, доопрацювавши свою концепцію, ми включили її до складу спеціальної монографії про найдавніші графіті Софійсько-

¹ Висоцкий С. Древнерусские граффити Софии Киевской. Нумизматика и эпиграфика. Москва: Изд-во «Наука» АН СССР, 1962. Т. III. С. 147–182.

² Нікітенко Н., Корнієнко В. Графіті «групи Олісави» на північних хорах Софії Київської. *Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис Мін-ва культури України*. Київ, 2008. Ч. 1. С. 19–29.

го собору³. Останнім часом я знову звернулася до цієї важливої теми, розглянувши її крізь призму нових спостережень і висновків.

Що послужило нам підставою для переосмислення загальноприйнятої атрибуції унікального в усіх аспектах напису про Олісаву? Передусім – це встановлене нами датування Софійського собору 1011–1018 рр., тобто кінець правління Володимира Великого й початок правління Ярослава Мудрого. Нами було уважно проаналізовано всі наявні дані писемних джерел, починаючи з літописів. Як відомо, літописи згадують дві дати заснування собору Ярославом: 1017 р. (Новгородський І літопис) і 1037 р. (Повість временних літ). Обидві дати, що належать придворним книжникам Ярослава, дійшли до нас у списках кінця XIII – XV ст. згаданих літописних зводів, які зазнали потрібних цьому князю та його нащадкам редагувань. Тим не менш, уся дискусія щодо часу побудови Софії понад 200 років точилася довкола цих явно суперечливих літописних дат, які фактично перекреслюють одна одну. Не заглиблюючись у цю довготривалу дискусію, нагадаю два важливих джерела, авторами яких були сучасники виникнення собору, зокрема Київський митрополит-«русин» Іларіон і німецький єпископ Тітмар Мерзебургський. Іларіон говорить, що Ярослав у справі побудови й опорядження Софії завершив незакінчене його батьком Володимиром. А Тітмар, який помер у 1018 р., прямо й беззаперечно засвідчує функціонування в тогочасному Києві митрополічного Софійського собору⁴. Але російські, радянські та пострадянські історики, повністю віддаючи перевагу літописним записам про створення Софії Ярославом, непереконливо тлумачать свідчення Іларіона й Тітмара на свій лад. Пізніші ж свідчення різних незалежних одне від одного джерел XVI–XVIII ст. про заснування й побудову Софії Володимиром, які століттями побутували в Києві, вони вважають недостовірними.

Зазначу, що «хрестоматійна» літописна дата – 1037 р. – насправді стала такою лише наприкінці XVIII ст., коли царським урядом було здійснено уніфікацію всіх офіційних даних українських земель, які ввійшли до складу Російської імперії. Імперську концепцію її історії, як загальновідомо, викладено в «Истории государства Российского» придворного історика М. Карамзіна, яка «канонізувала» літописний запис під 1036 р. про Ярослава як «самодержця Руської землі», яким він став після смерті брата Мстислава Чернігівського. Одразу після того самовластець Ярослав переміг печенігів «на поле вне града», де й заклав Софію, – як «памятник славы русского оружия». Відтак замовлена царатом «История» безпеліційно викладає літописну версію про заснування Софії Ярославом в 1037 р. – на місці його битви в 1036 р. з печенігами, та ще й постулює: «Нельзя прибавить ни одной черты к известному; нельзя вопрошать мертвых; говорим, что предали нам современники; молчим, если они умолчали – или справедливая Критика заградит уста отмысленному Историку, обязанному представлять единственно то, что сохранилось от веков в Летописях, Архивах»⁵. На жаль, імперська концепція М. Карамзіна «заградила уста» історикам аж донині та домінує в численних працях, у тому числі й українських дослідників, які так чи інакше торкаються проблеми часу побудови Софії Київської. Натомість зафіксована джерелами стара київська традиція, яка зберігалася аж до кінця XVIII ст., ними навіть не береться до уваги як, мовляв, «пізня та недостовірна». Відтак проблема датування Софії з часом зайшла в глухий кут, із якого фактично не бачили виходу, зупинившись на констатації уявної неспроможності її точного визначення.

Саме тому на чільне місце власних студій ми поставили сам Софійський собор як безцінне першоджерело, що й поклали в основу своїх досліджень. Безпосередньо в соборі нами виявлено колосальну кількість фактів, які вельми промовисто засвідчують його датування другим десятиріччям XI ст. Раніше на них або взагалі не звертали увагу, або хибно інтерпретували, позаяк однозначно пов'язували побудову собору з іменем Ярослава. Проте, як виявилось, датування Софії другим десятиріччям XI ст. суголосно засвідчують архітектура, мозаїки й фрески та написи-графіти собору, а серед останніх нами виявлено 11 дуже ранніх із проставленими в них прямими датами з 1018 по 1036 рр. Найдавніші графіти містять дати 1018 і 1019 рр., тобто мурований Софійський собор вже стояв у Києві в другому десятиріччі XI ст., причому прикрашений мозаїками та розписаний фресками, на яких виникли згадані графіти, зокрема й те, яке, поза сумнівами, належить Київській княгині Олісаві⁶. Зазначу, що винесена в заголовок цієї статті проблема вже досить давно за-

³ Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффиты Софии Киевской и время ее создания. Киев: Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. Грушевского НАН Украины, 2012. С. 160–188.

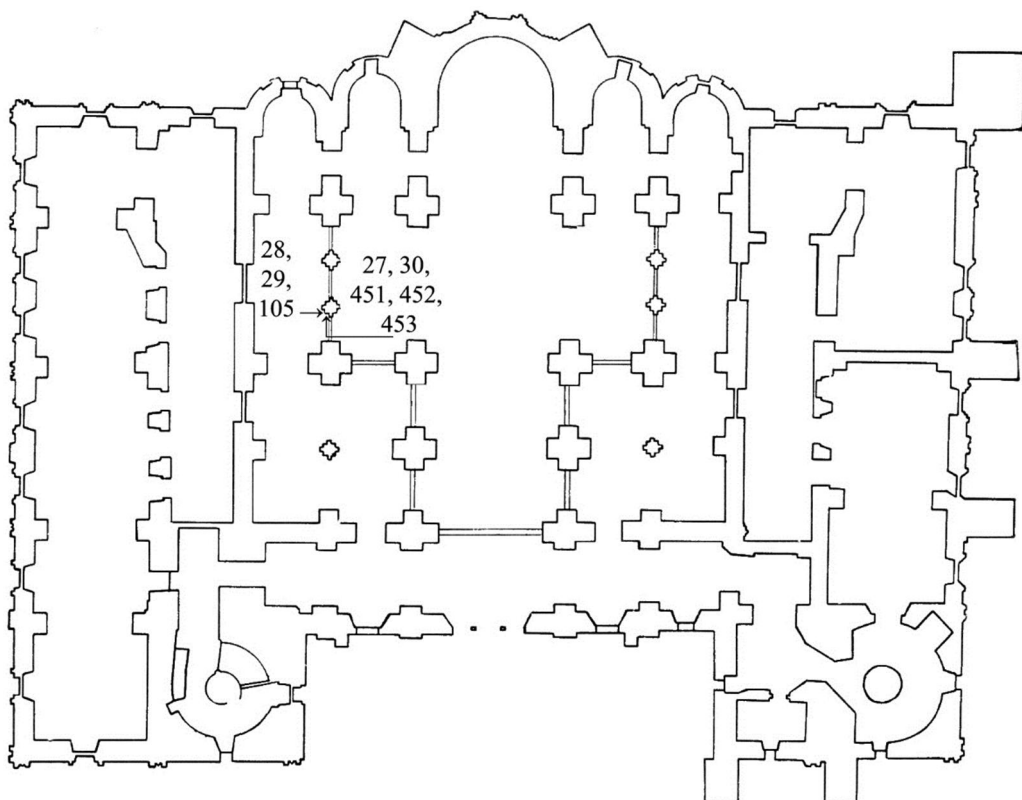
⁴ Титмар Мерзебургский. Хроника: В 8 кн. / Пер. с лат. И. Дьяконова. Москва: Русская панорама, 2005. С. 177, VIII, 31–32.

⁵ Карамзин Н. История государства Российского: В 12 т. Москва: Наука, 1989. Т. 1. С. 18.

⁶ Усі свідчення джерел та їх історіографічні інтерпретації, а також наявні в соборі дані щодо його датування, як і результати багаторічних натурних досліджень пам'ятки, наведено, докладно проаналізовано й підсумовано по окремих тематичних розділах у моїй новітній монографії: Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого.

пропонованої нами нової персоніфікації княгині ще ніким не спростована, ба навіть таких спроб не було, а деякі її ракурси взагалі ніким не розглядалися. До того ж, останніми роками в соборі нами отримано нові унікальні дані, тому в цій статті я взяла собі за мету осмислити означену тему на сучасному рівні та висвітлити результати свого пошуку.

Дуже важливо розглянути цю проблему не суто в епіграфічному, а в глобальному історичному контексті. Заторкнута тут історична проблематика стосується чи не найбільш «темної» доби вітчизняної історії, коли Володимир Великий, який в 988/9 рр. прийняв християнство від Візантії, у 1015 р. помер, і в Русі розгорнулася кривава усобиця 1015–1019 рр., переможцем із якої вийшов Ярослав. Ми знаємо про цю добу в історії Русі з тенденційного викладення подій літописцями Ярослава, тому кожне незалежне від літопису джерело є на вагу золота. Графіті Олісави, якій присвячено статтю, лє яскраве світло на ці події та входить до єдиного комплексу з восьми написів, який у сенсі його об'єктивного розуміння є унікальним за своїм, без перебільшення, епохальним значенням. Цей великий епіграфічний комплекс виявлено на північній половині просторих княжих хорів, де під час відправ перебувала Велика київська княгиня з жіночою половиною княжої родини, малими дітьми та найближчим оточенням із знатних жінок. Тому північні хори називають «жіночими», на відокремлення від південних «чоловічих» хор, призначених для князя та його оточення, яке складалося з вищої чоловічої знаті. Тобто там розміщувалася верхівка держави на чолі з князем як її очільником. Усе це добре простежується в стінопису та в графіті (мал. 1, 2). У передвітарному компартименті північних хорів, на пучковому стовпі високої потрійної аркади, яка відкриває хори в центр Софії, звертає на себе увагу компактно розміщена група з восьми дуже давніх і взаємопов'язаних між собою написів-графіті, які мають дивовижну збереженість (мал. 3, 4). Остання обставина, як вважаю, по-перше, зумовлена тим, що вхід на хори мало вельми обмежене коло осіб, по-друге, ці іменні графіті вочевидь сприймалися як сакральний «літопис» правлячої на час їх написання княжої родини.

Мал. 1. Софія Київська, план II-го поверху. Місце розташування графіті «групи Олісави».

На західній площині ребра стовпа розміщено 5 графіті, а на північній – ще 3. Першим, хто виявив і почав досліджувати ці графіті, був С. Висоцький. Слід зауважити, що з цих

восьми графіті С. Висоцький у 60–70 рр. минулого століття опублікував п'ять (№ 27–30, 105), а ми з В. Корнієнком – ще три (№ 451–453)⁷. Номери на доданому до статті плані відповідають нумерації графіті в підготовленому й опублікованому В. Корнієнком повному корпусі софійських графіті, що складається з 10 частин, 12 томів⁸.

Мал. 2. Загальний вигляд північних хорів Софії Київської. Стрілка вказує місце розташування графіті «групи Олісави».

Запропонована нами назва цієї групи графіті не є випадковою, оскільки головною і ключовою в ній є напис-молитва Олісави-Єлісавети, «Святополчої матері, руської княгині», котру, як сказано вище, С. Висоцький визначив як матір Святополка II (Михайла), який княжив у Києві протягом 1093–1113 рр. Ця атрибуція була прийнята в науці та вважалась цілком достовірною. Натомість ми вперше ототожнили Олісаву з матір'ю Святополка I (Петра), дружиною Володимира Святославича (980–1015). Святополк I, котрий княжив у Турові, одразу після смерті Володимира не захопив київський стіл, як стверджують літописи, бо напередодні повстав проти батька, за що був кинутий ним до в'язниці. А одразу після того, як батько помер, Святополк, як цілком об'єктивно свідчить сучасна подія хроніка німецького єпископа Тітмара Мерзебургського, буквально «вирвався з темниці», залишивши там дружину та її капелана Рейнберна, і втік у Польщу до свого тестя Болеслава Хороброго. Лише за три роки Святополк разом із Болеславом повернувся в Русь, і вони захопили Київ 14 серпня 1018 р.⁹ Святополк I княжив у ньому до літа 1019 р., тобто майже на 100 років раніше від свого вищезазначеного тезки. За літописом, матір'ю Святополка I була черниця-грекinya, яку привів у Київ близько 970 р. після походу на Балкани київський князь Святослав Хоробрий з якогось болгарського монастиря. Він розстриг дівчину «заради краси її обличчя», віддавши в дружини старшому сину Ярополку, призначеному ним спадкоємцем київського столу.

⁷ Висоцький С. Древнерусские графиты Софии Киевской... С. 147–182; Висоцький С. Древнерусские надписи Софии Киевской. Вып. I. (По материалам графиты XI–XIV вв.) Київ: Наукова думка, 1966. С. 73–82, табл. XXIX, XXX; Його ж. Средневековые надписи Софии Киевской. Київ: Наукова думка, 1976. Табл. VIII, IX, X, XI.

⁸ Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст): В 10 ч., 12 т. Київ: Горобець, 2020. Ч. 10. Т. 1: Північні сходові вежа та хори. С. 276–292.

⁹ Титмар Мерзебургский. Хроника: В 8 кн. / Пер. с лат. И. Дьяконова. Москва: SPSP «Русская панорама», 2005. С. 177, VIII, 31–32.

*Мал. 3. Загальний вигляд графіті на західному ребрі пучкового стовпа.
Написи: 1 – Олісави, 2 – Меркурія-Івана, 3 – Стефана, 4 – Іоана, 5 – Ставрона.*

Звісно, батько привів у Київ із далекої Болгарії не просту черницю, хай би якою вродливою вона не була. На меті у великого князя передусім була велика політика, а не лише особистий інтерес. Слід згадати, що Святослав волів жити в Болгарії й хотів зробити своєю столицею Переяславець на Дунаї: «Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї», куди, за його словами, сходилися всі багатства, а в Києві мав сидіти Ярополк як його намісник. Так не сталося, бо в 972 р. Святослав загинув «в порогах» від рук печенігів, коли повертався в Русь зі свого другого балканського походу. А Ярополк після загибелі Святослава став, за заповітом батька, Великим київським князем (972–980). Через те в Русі спалахнула кривава міжусобиця синів Святослава – Ярополка Київського, Олега Древлянського, який сидів у Овручі, і Володимира Новгородського, двоє перших у якій загинули, а останній в 980 р. вийшов із неї переможцем, сів у Києві й «поклав собі на ложе» вагітну дружину Ярополка. Незабаром вона народила Святополка, визнаного Володимиром власним сином, про якого говорили, що «був він од двох батьків». Це відповіда-

ло родовому звичаю левірату, який передбачав шлюб із удовою брата й усиновлення кровного племінника. У літопису матір Святополка згадується другою після Рогніди в переліку шести дружин, а не в числі восьми сотень наложниць Володимира, а Святополк (Петро) – третім серед його дванадцяти синів, народжених цими «водимими», себто законними дружинами Київського князя, хоча вони були присилувані ним до шлюбу¹⁰.

Мал. 4. Загальний вигляд графіті на північному ребрі пучкового стовпа. Написи: 6 – Михайла, 7 – Якуна, 8 – митрополита Іоанна.

вочевидь, були відіслані подалі від двору, до якогось болгарського монастиря. Адже всі мали забути про саму можливість «ганебного» для імператорської родини споріднення з правителями бунтівної Болгарії. Тим не менш, через знатність родоуду болгарські царів-

Я певна, що матір Святополка була приведена в дружини майбутньому Київському князю Ярополку не випадково, вона, імовірно, походила з дуже знатного, можливо, навіть царського роду, позаяк молода київська династія конче потребувала такої легітимації. На моє припущення, дружина Ярополка була царівною, дочкою болгарського царя Петра I (927–969) та його дружини – візантійської принцеси Марії Лакапіни, онуки Романа I Лакапіна (870–948) від його старшого синаспівправителя Христофора (921–931), яка в 927 р. при вінчанні на Болгарське царство отримала тронне ім'я Ірина. Це ім'я означає «мир», тобто воно символічно скріплювало союз Візантії та Болгарії. У царя Петра від неї було четверо дітей – два сини Борис і Роман та невідомі за іменем дві дочки. Їх згадує візантійський автор кінця X ст. Лев Диякон, сучасник подій. Він свідчить, що з 969 р. при імператорському дворі Никифора Фоки жили дві болгарські царівни, які щойно прибули з Болгарії. Лев називає їх «знаменитими нареченими» юних імператорів Василія II і Костянтина VIII – рідних братів Анни Порфірородної, яка згодом стала дружиною Володимира Великого¹¹.

Слід згадати, що в 969 р. через поразку від Святослава, найнятого візантійськими імператорами Никифором II Фокою (963–969), а після нього – Іоанном I Цимісхієм (969–976), болгарський цар Петро зрікся престолу, і за наполяганням візантійців престол посів його син Борис II (969–971), змушений укласти союз зі Святославом, який захопив 80 міст по Дунаю. Втім, у Болгарії полихало антивізантійське повстання, і з волі Цимісхія руси незабаром позбавили Бориса свободи. Його разом із родиною привезли до Константинополя й детронізували. Дуже швидко змінилася й ситуація з болгарськими нареченими молодих василевсів – у 969 р. вони,

¹⁰ Літопис руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1989. С. 39, 49, 67.

¹¹ Лев Диякон. История / Пер. М. Копиленко; відпов. ред. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1988. Кн. 6.35. С. 48, 192.

ни зберегли свою значимість для київської династії. Тим більше, що в 969 р. Святослав підкорив східну половину Болгарського царства та повернув зброю супроти Візантії, оскільки прагнув сам правити в Болгарії. Однак після поразки в 971 р. від візантійців під Доростолом князь змушений був укласти з Іоанном Цимісхієм мирну угоду й повернутися до Києва. Припускаю, що одним із пунктів угоди між Цимісхієм і Святославом був шлюб дочки царя Петра та сина київського князя Святослава Ярополка. Оскільки на шляху до Києва Святослав загинув «у порогах», його військо привів до Києва воєвода Свенельд, разом із ним прийшла й наречена Ярополка. Так юна болгарська царівна потрапила в Київ як цінна здобич і невдовзі стала дружиною Ярополка, який у 980 р. загинув, а її, вагітну від Ярополка, «поклав на ложе» його брат Володимир.

У такому разі Олісава по лінії матері належала до Македонської династії, а по лінії батька – до першої династії болгарських царів із династії Крума й Симеона. Так можна зрозуміти той факт, що Володимир насильно забрав собі вагітну дружину вбитого з його волі брата-суперника, а заодно «привласнив» і сина останнього в її лоні, себто Святополка. Припускаю, що його матір відіграла не останню роль в іменуванні сина, якого назвали на честь діда **Свято**-слава й батька Яро-полка. Це цілком відповідало тогочасним ще родовим звичаям Русі та владним амбіціям і намірам Володимира, який цим легалізував свою владу. Із софійського графіті ми точно знаємо її ім'я – Олісава (або Єлісава, скандинавською Еллісів), яке є скороченням від імені Єлісавета. Кияни називали її на свій лад – Олісава, як, наприклад, в Русі-Україні, а також у Болгарії Єлену зазвичай називали Оленою, замінюючи першу літеру Є на О. Олісава прожила в Києві близько 40 років, від 980 і принаймні по 1019, коли, мабуть, померла (а може, як і син, загинула) княгинею-матір'ю безталанного Святополка.

Із літопису знаємо, що коли Володимир при своєму хрещенні одружився з візантійською принцесою Анною Порфірородною, він досить толерантно розлучився зі своїми дружинами часів язичництва. Шлюби з ними не були визнані Церквою, і князь дав їм можливість самим вирішити свою подальшу долю. Олісава як християнка могла опинитися в монастирі, адже вже за Володимира, як свідчить його сучасник митрополит-«русин» Іларіон, у Києві «монастирі на горах постали, чорноризці явилися»¹². Та, судячи з усього, Олісава після розлучення з Володимиром залишилася при дворі й прийняла приватне іноцтво (безмужжя й праведне життя), оскільки посідала важливе місце в київській династії. До речі, у візантійських імператорських фаміліях були царствені інокіні, наприклад, дружина прадіда принцеси Анни Лева VI (866–911) цариця Феофанія, яка стала інокінею навіть без розлучення, і жила при дворі, бо була вінчана з імператором церковним шлюбом. Олісава ж, вірогідно, стала інокінею, про що може свідчити її, не притаманне тодішнім світським володаркам, чернече ім'я, яке походить від біблійного імені Елішева, себто «посвячена Богові». Вибір імені тоді слугував інструментом передачі влади та певної зміни в її системі¹³. Лише Ярослав Мудрий, єдиний із князів, назвав дочку Єлісаветою, вочевидь, на честь бабусі, так само, як Анастасію та Анну на честь Рогніди-Анастасії (дочки варязького конунга) і царівни Анни. Тоді вважали, що ім'я людини програмувало її життя, тож дочки Ярослава мали повторити їхню долю, що й засвідчила його династична політика.

Згідно з Біблією, Єлісавою (Елішевою) звали дружину первосвященника Аарона, брата Мойсея – вождя «народу Божого», а саме «другим Мойсеєм» звеличували в Русі Володимира. У такий спосіб, Володимир, одружившись при хрещенні з Анною, мудро вирішив складну проблему своїх двох дружин-християнок: Анна стала великою княгинею, а Олісава залишилася при дворі, де вела чернече життя, як колишня дружина Володимира, родичка Анни та матір найбільш знатного серед старших синів спадкоємця Володимира. До народження Бориса і Гліба в цьому була зацікавлена й їхня матір Анна, із якою Володимир, як випливає зі слів його церковного Уставу, вельми рахувався. Він, акцентуючи вищий серед жінок династії статус Анни, називає її «княгиня моя», тобто велика княгиня, з якою радився при укладенні Уставу і яку славить за її багатий внесок у ризницю Десятинної церкви¹⁴. Судячи з усього, обидві його княгині-царівни були ровесницями і, поза сумнівами, разом виховувалися, коли Олісава жила при візантійському дворі як наречена одного з братів Анни. Відтак син Олісави Святополк був родичем Анни й мав династичний зв'язок із правлячими візантійськими імператорами та спорідненими з ними болгарськими царями. Лише в такому разі Святополк міг бути коронованим візантійським вінцем-степою. Недарма на своїх монетах і печатках Святополк, єдиний після Володимира Вели-

¹² Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. Київ: Наукова думка, 1984. С. 93, 181а.

¹³ Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 8.

¹⁴ Шапов Я. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. Москва: Наука, 1976. С. 66–74.

кого Київський князь, незмінно фігурує в стемі та візантійському царському вбранні. Поза сумнівами, він легітимно отримав ці священні регалії від імператорів, а не привласнив їх собі як узурпатор, бо в такому разі їх би ніхто не визнав. Це взагалі було неможливим для країни, яка входила в жорстку ієрархічну систему Візантійської Співдружності держав. На жаль, на цю важливу обставину ніхто з істориків чомусь не звертає увагу.

Ось ще моє спостереження, яке впливає з княжого іменослова. Прикметно, що Святополк охрестив на честь його царственного діда Петром, а свого первістка Анна назвала Борисом (а в хрещенні – Романом), тобто іменами синів Петра, спадкоємців болгарського трону, адже царський та княжий іменослови в усіх аспектах відігравали надзвичайно важливу роль у династіях і в принципах їх спадкоємності. Про значимість і важливість княжого іменослова існує фундаментальне дослідження А. Литвиної та Ф. Успенського¹⁵. Проте ці відомі дослідники не простежують запропоновану мною версію, оскільки слідує традиційним історіографічним підходам до тлумачення тогочасних подій відповідно до «канонічного» літописного тексту. Але ж, як добре відомо, літописи тенденційні, позаяк неодноразово редагувалися в угоду правителям, хоча й зберегли в собі зерно історичної істини, яке істориків слід відділяти від плевели. Не випадково літопис говорить, що Борис (Роман) і Гліб (Давид) народилися «від болгарини», називаючи її водночас «грекинею». Та й біблійне ім'я Давид, яке отримав Гліб при хрещенні, було синонімом слова «цар», отже, означало царський родовід княжича й начебто програмувало його долю. Насправді їх матір'ю була, як справедливо вважають чимало дослідників, візантійська царівна Анна Порфірородна, рідна сестра імператора Василя II (978–1025), час правління якого був апогеєм могутності Візантії.

Борис і Гліб були останніми представниками могутньої Македонської династії по чоловічій лінії. Статус цих княжичів як її фактичних спадкоємців був найвищим у тогочасному європейському світі. Це різко виділяло цих молодших синів Володимира серед братів і стало головною причиною їх трагічної загибелі незабаром після смерті Володимира¹⁶. Скандинавська «Сага про Еймунда» (або «Прядь про Еймунда») вельми реалістично розповідає, що Київ, за заповітом батька, дістався старшому з двох його молодших синів – Бурислейфу (Борису), якого на замовлення Ярислейфа (Ярослава) таємно вбили варяги Еймунда, після чого той приніс голову Бурислейфа князю-замовнику цього злочину. Князь при цьому сполум'янів від хвилювання та остраху за скоєне. Але зберегти таємницю загибелі й поховання Бурислейфа не вдалося, він не зник безвісти, бо, як каже сага, про його похорон дізналося багато людей.

За історичністю своєї розповіді сага, що нагадує ранньосередньовічні хроніки, давно привернула неабияку увагу відомих у цій науковій царині вчених¹⁷. Порівнювати сагу з фольклором недоречно, позаяк вона є усною сакралізованою історією скандинавів, за традицією її мали передавати з уст в уста лише так, «як вона відбулася», нічого в ній не змінюючи. Хоча «Сага про Еймунда» виникла в 1019 р., а була записана в XIII ст., її унікальна розповідь фактично не дистанційована від описуваних у ній подій. Ця риса, до речі, є притаманна й іншим сагам, проте саме «Сага про Еймунда» в описі подій усобиці є напроцуд розлогим, послідовним і реалістичним історичним нарративом¹⁸. Я давно ввела в науковий обіг власну інтерпретацію подій, описаних цією сагою, та присвятила їм спеціальну книжку, яка витримала кілька видань трьома мовами¹⁹.

Отже, змальоване історичне тло виникнення графіті «групи Олісави» необхідно враховувати для їх розуміння та інтерпретації. Хоча графіті самої Олісави добре відоме науці, але через те, що появу собору традиційно датували лише часами правління Ярослава, Олісаву, як зазначено вище, хибно ототожнювали з невідомою із джерел за цим іменем матір'ю Київського князя Святополка II Ізяславича (1093–1113). Вона мала німецьке ім'я Гертруда, а християнське – Олена й за походженням була польською принцесою, дочкою

¹⁵ Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. 904 с.

¹⁶ Поппэ А. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба. Труды Отдела древнерусской литературы. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. LIV. С. 309–312.

¹⁷ Грушевський М. Еймундова сага. Вибір з жерел до історії України-Руси до пол. XI в. М. Грушевський. Твори у 50 т. Львів: Світ, 2004. Т. 6. С. 127–143; Сенковський О. Еймундова сага. О. Сенковський. Збірник сочинень. Санкт-Петербург, 1858. Т. 5. С. 511–573 (пер. с комент.); Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. С. 290–382; Гуревич А. Избранные труды. История и сага. Москва–Санкт-Петербург, 2020. 368 с.

¹⁸ Див.: Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. Москва: Искусство, 1990. С. 69–75.

¹⁹ Нікітенко Н. Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу: до подій 1015–1019 р. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. Вип. 11. С. 14–26; Ї ж. Від Царгорода до Києва: Анна Порфірородна. Мудрий чи Окаяний? Історико-документальний диптих (укр. рос. та вірмен. мовами). Київ: Горобець, 2017. 232 с.

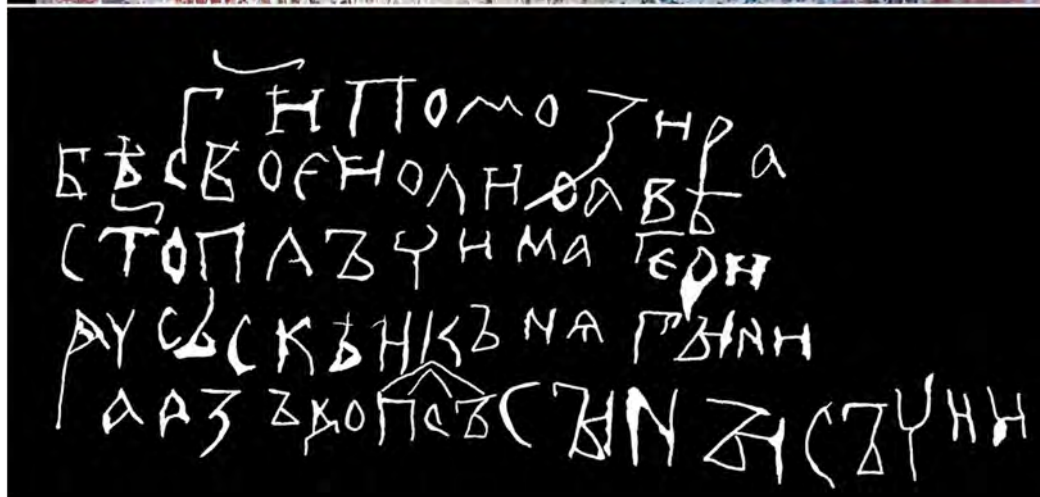

Мешка II В'ялого. Проте знову наголошую, що ім'я Святополк носив ще один Київський князь – Святополк I Володимирович, який княжив набагато раніше та воював зі своїм братом Ярославом Володимировичем у 1015–1019 рр. за верховну владу в Русі. Одначе про Святополка I і його матір Олісаву (Єлисавету) в науці навіть не йшлося, бо, як вважали раніше (а дехто вважає й донині), собору Святої Софії в Києві тоді ще нібито не існувало. Але кафедральний митрополичий *Софійський* монастир у Києві (значить, і його одноіменний храм), а також невідому за іменем мачуху Ярослава згадує одночасна з цими подіями автентична хроніка Титмара Мерзебургського²⁰. Тобто розглядувані нами графіті «групи Олісави» могли виникнути лише за княжіння в Києві Святополка I, або щойно після його загибелі, проте ще до захоплення Києва Ярославом Новгородським. Усі автори графіті спільно й палко просять Бога про допомогу, що говорить про екстраординарну подію, яка зумовила написання на стіні Софії їх соборної молитви.

Отже, повернімося до графіті «групи Олісави». Інтерпретуючи їх, маємо виходити як із вищевикладеної канви подій, так і з особливостей середньовічної ментальності, звичаєвих норм, церковної обрядовості та світського церемоніалу (мал. 5). На західній площині чільне місце належить графіті самої Олісави (№ 27), яке з розбивкою на слова читається так:

Г҃и помози рабѣ своен олісавѣ стоплѣчи матери русьскѣи княгини а азъ допсалъ сѣнѣ сѣчни.

Переклад: Господи, помози рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих.

Мал. 5. Запис Олісави. Фото й прорис В. Корнієнка.

²⁰ Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 32.

Тут виразно акцентовано слова *Святополчій матері, руській княгині*, які виділені великими заголовними літерами. Титул «русська княгиня» міг належати лише Великій княгині Київській. Важливо також зазначити, що ім'я княгині *Олісава* за скандинавською вимовою звучало *Еллісів*, як, наприклад, скандинави називають у сагах дочку Ярослава Єлисавету, яка стала дружиною норвезького короля Гаральда Сміливого. Графіті Олісави вочевидь тяжіє до часів перебування при київському дворі варягів у першій пол. XI ст. Напис Олісави супроводжується чотирма окремими молитвами «синів Святополчих» і молитвою Київського митрополита першої третини XI ст. Іоанна I, відомого з його чітко датованих вченими-сфрагістами кінцем X – поч. XI ст. підвісних печаток-молівдовулів і київських писемних джерел Борисоглібського циклу. У 2020 р. одна з його іменних печаток, які прикріплялися до митрополичих грамот, була знайдена археологами в засипці ями якраз навпроти головного входу в Софію²¹. Це й зрозуміло, адже при кафедральному соборі існував митрополичий архів, в якому зберігалися грамоти владик.

Прикметно, що серед синів князя паралельно напису Олісави розміщено напис-молитву лише одного з них – зовсім юного Михайла (№ 28), який народився від укладеного близько 1013 р. шлюбу Святополка з польською княжною – дочкою Болеслава Хороброго. Вона була онукою знаменитого князя-хрестителя Польщі Мешка I (Михайла; бл. 935–992) із династії П'ястів, і за традицією назвала сина на його честь. На час одруження з нею Святополку було 33 роки і він, поза сумнівами, до цього шлюбу вже мав дружину, можливо, померлу, а відтак і дітей від неї. Тому під написом Олісави видрапані молитви трьох старших зведених братів Михайла від невідомого нам попереднього шлюбу Святополка I, які носять християнські імена Меркурія-Івана (№ 30), Стефана (№ 451) та Іоана (№ 452). Цікаво, що в цих графіті ім'я Іван пишеться по-різному, що чимось різнить статус княжичів. І це – аж ніяк не сини Святополка II, які носили відомі з літопису княжі імена: Мстислав, Ярослав, Брячислав, Ізяслав, оскільки мали власні княжіння, що не узгоджується з даними графіті. У цих софійських графіті першим явно фігурує старший син Святополка I, Меркурій-Іван. На відокрем від молодших братів, він має подвійне ім'я, тобто двох святих патронів, які були покровителями одноіменних до них земних володарів. Можливо, Меркурій-Іван при народженні призначався наступником Святополка на київському столі, тож дуальне християнське ім'я княжича тут зовсім не випадкове. Перше з них важливіше, бо вказує на його діда Володимира (княжичів називали на честь дідів), який на фресці Софії Київської зіставляється зі знатним полководцем-скіфом св. великомучеником Меркурієм, на образі котрого в 1015 р. видрапано княжий тризуб Володимира²². Друге, спрощене ім'я, можливо, вказує на імператора Іоанна Цимісхія, який уклав зі Святословом угоду про шлюб Олісави з сином останнього Ярополком, чим поріднив династії.

Прикметно також, що всі три «сини Святополчі» називаються не княжими (титульними), а християнськими (хрестильними) іменами, тобто їм за життя їх батька Святополка так і не судилося отримати своїх уділів. Адже їхня матір вочевидь померла, коли батько був ще молодим, тому він одружився знову на польській княжні й то був дуже престижний шлюб. Тим не менш, втративши можливість спадку уділів, вони залишались синами Святополка, отже, легітимними членами великокняжого дому, якими після смерті матері опікувалася, як водилося, їхня бабуся Олісава. Її великою попередницею була княгиня Ольга, яка правила як регентка під час походів Святослава Хороброго й опікувалася його синами від різних шлюбів. Тому «сини Святополчі» зробили свої написи якраз під молитвою Олісави як їх покровительки. Цікаво, що й два молодших брати Меркурія-Івана носили імена імператорів Македонської династії, причетних до родоводу й долі Олісави – Стефана Лакапіна (924–945), який був її двоюрідним дідом, тобто кровним родичем, а також Іоанна Цимісхія (969–976), який першим з імператорів пішов на шлюбний союз представниці Македонської династії (хай і походженням з її бічної гілки) з Київським князем. Мабуть, умовою шлюбу було хрещення Ярополка та його держави, бо саме тоді Візантія активно провадила цю політику серед слов'ян. До того ж Ярополк, вихований своєю бабуся-християнкою Ольгою, як свідчать джерела, схилився до християнства, яке відкривало для Русі можливість увійти до числа цивілізованих, отже, визнаних держав на світовій арені.

Відтак у 1019 р. головним спадкоємцем київського столу серед синів Святополка I, як випливає з графіті, був малий Михайло, який князем чи княжим іменем тут ще не називається. Цей княжич Михайло не може ототожнюватися зі Святополком II (у хрещенні Михайлом), бо, судячи з графіті, він не є повноправним князем і свого княжіння ще не має. Так само й Святополк II ніяк не може згадуватися без княжого титулу й називатися християнським, а не княжим іменем. Наприклад, матір Святополка фігурує тут як «Олісава,

²¹ Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого... С. 62–63.

²² Там само. С. 408–409, 545.

Святополча матір, руська княгиня», тобто вона як Святополча матір носить титул руської княгині. Для середньовіччя дотримання етикету й титулатури – надзвичайно важливі речі. Отже, тут ідеться не про Святополка II, а про молодшого сина Святополка I. Тим не менш, молитва княжича Михайла поставлена окремо, значно вище від молитов його старших, проте нижчих за династичним рангом зведених братів. У цьому Святополк наслідує свого батька Володимира. Адже Володимир після хрещення відмовився від родового «лествичного» права передавати свою владу синам за їх старшинством. Він прийняв візантійський царський звичай призначати спадкоємця й водночас співправителя ще за свого життя та на власний розсуд. Тому й зробив спадкоємцями народжених царівною Анною молодших синів Бориса і Гліба, а відтак старшого за них Святополка позбавив цього права, через що останній повстав проти батька та був ним ув'язнений. Тим не менш, і Святополк так само зробив спадкоємцем молодшого сина Михайла від свого останнього шлюбу, назвавши його іменем хрестителя Польщі Мешка I (Михайла) (960–992), прадіда княжича по материнській лінії. То була данина політичній орієнтації на могутню тоді династію П'ястів, яка підтримала Святополка I.

Молитва Михайла видряпана вгорі, причому на одному рівні із записом «Святополчої матері, руської княгині Олісави», розміщеному на суміжному пілоні стовпа. Ці молитви явно зіставлені між собою, бо Олісава, судячи з її високого титулу, є регенткою свого малолітнього внука, якому було близько шести-семи років, але він уже вважався спадкоємцем батька. Святополкові ж на той час було близько 38 років, а його матері Олісаві – близько 55–60. Цілком прийнятна за логікою життєва ситуація. Наголошу й на тому, що в цій групі графіті лише одне, яке є чільним, належить княгині, інші сім – можновладним чоловікам, які всупереч канону знаходилися на жіночих хорах. Така ситуація могла виникнути лише за умови відсутності в Києві князя, який залишив регенткою свою матір, котру обов'язково мав оточувати його двір.

Крім того, до цієї групи графіті входять ще два паралельні між собою нижні записи – Якуна (№ 452), що під записом Михайла, а також Ставрона (№ 453), що під молитвами «синів Святополчих». Цими синами Святополка від його першого шлюбу опікувався, судячи з імені, грек Ставрон, який, на мою думку, виконував функцію мажордома (куропалата). Якуна дослідники, услід за С. Висоцьким, суголосно й цілком переконливо вважають варягом (див. нижче). Войовничого варяга Якуна, який, імовірно, служив начальником двірцевої варті (катепаном), за моїм припущенням, можна ототожнити з вуєм (пестуном, наставником) малого княжича Михайла, якого він виховував як князя-воїна. Треба взяти до уваги, що Якун, вочевидь, служив воєначальником у війську Болеслава й Святополка, які були дідом і батьком Михайла. Це повністю адекватна тим подіям ситуація, що відобразилася в графіті.

За архаїчною палеографією цієї групи графіті, їх вважають дуже давніми. Згідно з С. Висоцьким, вони були видряпані не пізніше кінця XI – поч. XII ст., хоча він більше схилився до думки, що їх, імовірно, можна віднести до XI ст. Разом із В. Корнієнком ми вперше датували цю єдину групу написів другим десятиріччям XI ст., якщо точніше – весною або літом 1019 р., тобто часом напередодні загибелі Святополка, коли він ще боровся за владу з Ярославом. Імовірно, Святополк на час написання графіті був відсутнім у Києві й тимчасово залишив регенткою малолітнього сина свою матір Олісаву, яку сучасник і знавець подій хроніст Тітмар Мерзебургський згадує як «мачуху Ярослава» під 14 серпня 1018 р. Про неї йдеться в розповіді Тітмара про взяття Болеславом і Святополком Києва після нищівної поразки Ярослава 22 липня 1018 р. в битві над Бугом²³. Як свідчить літопис, Ярослав після цього розгрому ледь «утік із чотирма мужами до Новгороду» і хотів бігти далі за море, проте новгородці завадили йому, порубали лодії й почали збирати воїв і гроші та найняли варягів для нового походу на Київ²⁴.

Між тим Болеслав зі Святополком тріумфальним маршем рушили на Київ. Тітмар свідчить, що місцеві жителі зустрічали їх як визволителів, а коли вони підійшли до Києва, то його мешканці швидко відкрили переможцям міські ворота. То були побудовані одночасно з Софією Золоті ворота, згадувані в польській хроніці Аноніма Галла (поч. XII ст.). Із неї дізнаємося, що Болеслав на знак взяття Києва вдарив по них оголеним мечем, який від удару вищербився²⁵. Цей меч із часу коронації Болеслава в 1025 р. став коронаційним і зберігається нині у Кракові в музеї Королівського замку на Вавелі. Меч здавна носить ім'я «Щербець» і є головною національною реліквією Польської держави. Щербець неодноразово реставрували, тому він має різночасові елементи, через що реліквію згодом да-

²³ Тітмар Мерзебургський. Хроніка. С. 177, VIII, 32.

²⁴ Літопис руський за Іпатським списком. С. 83.

²⁵ Тітмар Мерзебургський. Хроніка. С. 177, VIII, 32; Галл Аноним. Хроніка и деяния князей или правителей польских / Под ред. В. Королюка. Москва: АН СССР, 1961. С. 36.

тують кінцем XII – першою пол. XIII ст., бо, мовляв, у 1018 р. Золотих воріт у Києві ще не існувало. Оце хибне твердження, як виявляється, і є безпідставним антидоказом скептиків. Проте сама реліквія, сучасні їй київські пам'ятки та давні писемні джерела говорять щиро правду. Відомо, що повний латинський напис на мечі стверджував його приналежність спадковому князю Болеславу, володарю Польщі, Мазовії та Ленчиці. Тобто вже до коронації Болеслава меч Щербець засвідчив високу знатність і воїнську славу князя як гідного королівського титулу. Тож маємо відмовитися від зайвого скептицизму й вірити наведеному Анонімом Галлом (сучасником Нестора Літописця) давньому переказу²⁶.

Очоловані митрополитом Київським (як вже знаємо, Іоанном I) кияни зустріли Святополка з великою шаную та покірністю як «свого пана», урочисто несучи йому назустріч мощі святих і різні церковні реліквії. У Києві вони застали мачуху Ярослава та дев'ять його сестер. За словами Титмара, почесна зустріч відбулася «у монастирі Святої Софії», який служив митрополитим осідком і в попередньому 1017 р. «погорів через нещасний випадок»²⁷. Так, за традицією, називали монастир, кафедральним храмом якого був Софійський собор, а погорів не він, а надвірні монастирські споруди, які були дерев'яними. До речі, літопис теж під 1017 р. згадує пожежу київських церков²⁸. Натомість собор, як свідчить його архітектура, мозаїки та фрески другого десятиріччя XI ст., пожежа аж ніяк не знищила, бо в ньому правив служби та зустрічав поважних гостей митрополит і зберігалися церковні реліквії. Після взяття Києва Святополк правив тут до кінця липня 1019 р., тобто майже рік. А потім, за словами літопису, зазнавши поразки на Альті 24 липня 1019 р. від Ярослава Новгородського, Святополк побіг до Польщі й, «гнаний гнівом Божим», безславно згинув десь у пустині «межи Чехами та Ляхами», де «зле покинув він живоття своє»²⁹. Попри різко негативну щодо Святополка тональність розповіді, остання відобразила справжні моменти події. Чехія на північному сході межує з Польщею, тому місце загибелі Святополка цілком реальне. З літописного тексту також випливає, що Святополк був поранений і його несли на ношах: «Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабився кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах ... А він у немочі лежав і, схопившись, говорив: "Осьо женуться, оно женуться! Втікайте!"»³⁰. Тож за Святополком була погоня, яку літописець Ярослава називає хворим маренням його поверженого брата.

Щодо того, як саме загинув Святополк, є ще одне, хоча й досить глухе, відлуння цієї історії, яка була цілком у дусі того часу. Маю на увазі свідчення «Саги про Інгвара Мандрівника» – сина Еймунда, який згадує історію подвигів у Русі свого батька³¹. Інгвар, який побував тут майже на чверть віку пізніше за батька, наче мимохідь згадує, що Ярослав полонив і осліпив свого брата-суперника, якого Інгвар називає Бурислейфом (Борисом). Інгвар орієнтується на єдине абсолютно достовірне для нього джерело – розповідь «Саги про Еймунда», яка була на слуху у варягів і прямо називала вбивцю Бориса його брата Ярислейфа. Однак насправді святого Бориса (Бурислейфа) як ворога Ярослава Інгвар не знав, бо був певний, що Ярослав боровся зі Святополком, якого за часів перебування в Русі Інгвара офіційно проклинали як Окаянного братовбивцю Церква та княжа влада. Так, Бурислейф перетворився у Інгвара на Святополка. Цікаво, що Бурислейфа ототожнили зі Святополком і ті дослідники саги, які також перебували (або перебувають) під впливом складеної книжниками Ярослава літописної легенди. Однак страшна загибель Святополка, якого Інгвар називає Бурислейфом, збереглася в пам'яті скандинавів, які служили Ярославу ще багато років і передавали цю історію з вуст у вуста. Осліплення було типовим середньовічним способом позбавитися суперника в боротьбі за престол, найчастіше – приріканням переможеного претендента на ганебну мученицьку смерть. Мабуть, саме така була справжня кончина Святополка, якого з волі Ярослава знущально наділили прізвиськом Окаянний. Це дуже жорстока й трагічна історія, яка, на жаль, донині сприймається на віру такою, якою її запрограмував замовник.

Насправді Святополк був не узурпатором, як із часів Ярослава представляють його літописи та близькі до них джерела, а вслід за ними – більшість істориків. Він був повно-

²⁶ Про датування Золотих воріт див.: Нікітенко Н. 1000-річчя Золотих воріт. *Православ'я в Україні*: 36. мат. VI Міжнар. наук. конф., присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного собору Української Православної Церкви (1–3 листопада 1991 р.). Київ: Київська православна богословська академія, 2016. С. 694–702; Ї ж. Датування Софії Київської і «міста Ярослава» за результатами натурних досліджень. *Софійський часопис*. Мат. X міжнар. наук.-практ. конф. «Софійські читання», присвяченої 85-річчю Національного заповідника «Софія Київська» (1934–2019) і 90-річчю музею «Кирилівська церква» (1929–2019) (Київ, 19–20 вересня 2019 р.). Київ, 2020. Вип. 4. С. 58–76.

²⁷ Титмар Мерзебургський. *Хроника*. С. 177, VIII, 32.

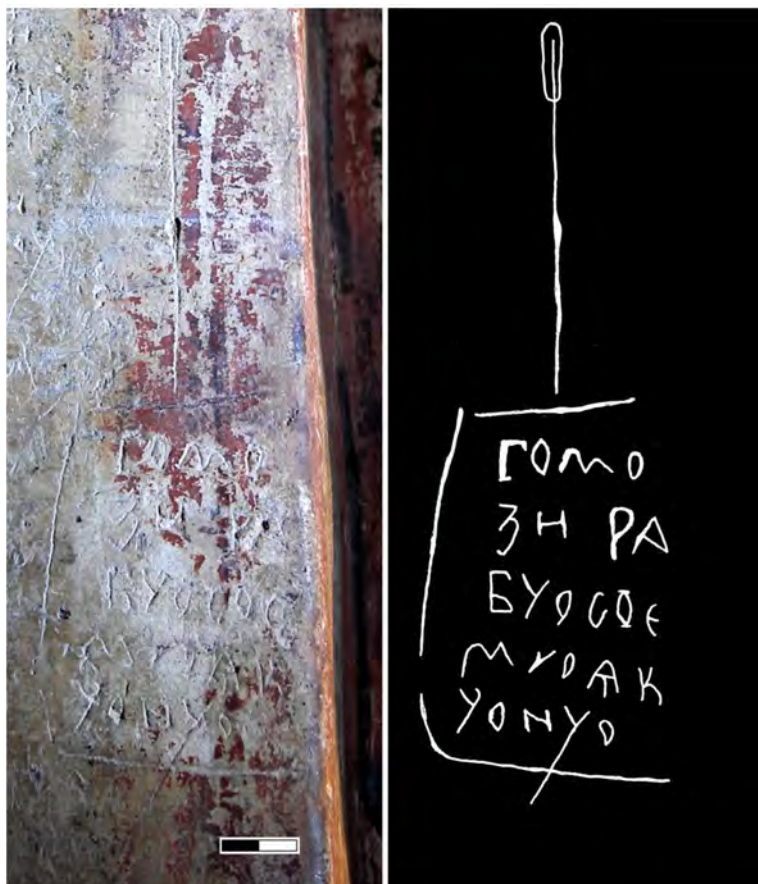
²⁸ Літопис руський за Іпатським списком. С. 82.

²⁹ Там само. С. 84.

³⁰ Там само.

³¹ Глазырина Г. *Сага об Інгваре Путешественнике*. Москва: Восточная литература, 2002. 464 с.

правним Київським князем, як те засвідчує сучасна подія і цілком об'єктивна в цьому питанні хроніка Титмара та неглинні «візитки» Святополка – його монети й печатки. У хроніці зазначено, що Болеслав одразу після взяття Києва та вокняжіння в ньому Святополка направив послів до імператора Василя II з повідомленням про свій успіх, а також із пропозицією дружби й «усіх благ» і пересторогою не вступати з ним у ворожнечу³². Звісно, Болеслав знав, що дійде згоди з імператором, але обстоював перед ним свій сюзеренітет над Руссю. Так само й Василь II знав, хто насправді винен у загибелі його племінників, і цілком був на боці Святополка. А відтак Святополк I незабаром був коронований візантійцями як споріднений з імператорами кесар, другий за рангом після василевса, про що беззаперечно свідчать його монети (їх знайдено аж 50) і печатки. Вони вочевидь були виготовлені в Києві на монетному дворі Володимира, причому щойно після інтронізації (обряду «посадження на стіл») Святополка в Софії восени 1018 р. Як і Володимир, Святополк I на своїх монетах і печатках представлений у царському вбранні, із короною на голові. Більше ніхто з Київських князів, у тому числі Ярослав, так не зображений. Цим артефактним свідченням про Святополка як легітимного Київського князя суголосні графіті «групи Олісави» на стіні тисячолітньої Софії Київської.

Мал. 6. Запис Якуна та малюнок весла. Фото й прорис В. Корнієнка.

Саме Святополку I в 1018–1019 рр. служив варяг Якун, який зробив напис на стіні Софії в числі графіті «групи Олісави» (мал. 6). Графіті Якуна (№ 29), яке перебуває на північній площині ребра стовпа, раніше не надавали особливого значення, вважаючи його другорядним. С. Висоцький давно встановив, що запис Якуна зробив варяг-християнин, який не надто добре володів руською грамотою, тому й припустився явних помилок. На думку дослідника, Якун був наближеною до Київського князя особою, можливо, його мечником. Проте до уточнення особи Якуна як конкретної історичної особи справа не дійшла, оскільки науковці вочевидь не вважали атрибуцію вірогідною³³. Таку можливість надало запропоноване мною датування побудови Софії в другому десятиріччі XI ст. Щодо

³² Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 33.

³³ Высоцкий С. Древнерусские надписи Софии Киевской... С. 81–82. Табл. XXXI, 2, XXXII, 2.

історичної персоніфікації Якуна, я нещодавно висунула й аргументувала нову гіпотезу. Вважаю, що це графіті на стіні Софії залишив у 1019 р. знаменитий норвезький конунг, ярл Хакон (Hákonr) або Хакун (Hákur), якого в Русі, відповідно до слов'янської вимови, називали Якуном без притаманного скандинавам першого придихального звуку Х із наголосом на Я, як, наприклад, в імені Яків³⁴. Графіті читається так: *помози раву соєму ак уонуо*. Переклад: *Помози рабу своєму Якуну*. Тут наявні не лише граматичні а й, на мою думку, фонетичні помилки варяга, який лише нещодавно трохи навчився говорити руською мовою. Він писав невпевнено, і йому хтось допомагав креслити незвичні для варяга слов'янські літери, які досить коряві й загострені подібно до рун. Над цим написом бачимо накреслений Якуном його сакральний «службовий» символ – досить виразний рисунок варязького весла, яке С. Висоцький хибно сприйняв за стрілу з оперенням. Але на стіні чітко простежується овальна лопать весла з поздовжнім ребром посередині. Воно тягнеться на 10 см вгору та, проминаючи записи старших «синів Святополчих» на суміжній стороні ребра, впирається в запис їх молодшого зведеного брата Михайла, пестуном якого був Якун. Про «князя варязького» Якуна можна дізнатися з літопису, який під 1024 р. свідчить, що наприкінці другого десятиріччя XI ст. Якун (Хакун) з'явився в Русі й найнявся на службу до київського князя. Але софійське графіті засвідчує, що Якун був у Києві на 5 років раніше, вже 1019 р.

Ким же був цей Якун-Хакон? Я ототожнила його зі знаменитим вікінгом, ярлом, тобто верховним правителем Норвегії Хаконем Ейрікссоном, який народився близько 998 р. Він був представником розлогого роду першого короля Норвегії Харальда I Прекрасноволосого (872–930), лише чіткі нащадки (як у князів Русі – Рюриківичі) могли бути норвезькими королями. Хакон був єдиним сином короля Ейріка Хаконссона, правителя Норвегії в 1000–1014 рр. Матір'ю Хакона Ейрікссона була Гюда, дочка короля Данії Свена Виллобородого й зведена сестра знаменитого данського короля Кнуда Могутнього (Великого). Отже, по матері Хакон був данцем, по батькові – норвежцем. У 1014–1016 рр. йшла війна за Англію між англійським королем Етельредом і данським – Кнудом Могутнім. У 1014 р. Ейрік покинув Норвегію, залишивши тут сина Хакона, і взяв участь у військовому поході свого сюзерена Кнуда Могутнього в Англії. Кнуд став королем Англії, призначивши Ейріка ярлом графства Нортумбія. Цим скористався родич і супротивник Ейріка, його ровесник Олав Харальдссон (Олав Святий), який був на боці англійського короля. У 1015 р. Олав Святий прибув до Норвегії та оголосив себе її королем. Після нищівної поразки від Олава Святого Хакон Ейрікссон побіг до Англії. Там його добре прийняв рідний дядько, король Англії та Данії Кнуд Могутній. Він дав Хакону титул правителя Королівських Островів. Із цим титулом Хакона Ейрікссона згадано під 1016–1030 рр. Проте насправді в проміжку між 1016 р., коли Хакон Ейрікссон був вигнаний із Норвегії, і 1028 р., коли він на короткий термін повернув собі владу, про його долю зі скандинавських джерел нічого не відомо.

А відтак після 1016 р. на цілих 12 років історія Хакона Ейрікссона переривається. Він знову наче вириває з небуття в 1028 р. Саме тоді Кнуд Могутній вигнав із Норвегії короля Олава Святого та призначив на його місце свого племінника Хакона Ейрікссона. Пізньої осені 1029 чи 1030 р. Хакон відплив із Норвегії до Англії й загинув під час кораблетроці в протоці Північного моря біля Шотландії. Відомо, що Хакон Ейрікссон якраз перед тим одружився з Гуннхільдою, племінницею Кнуда Могутнього. Від шлюбу з нею він мав дочку Боділь. Час його одруження з Гуннхільдою відомий із саг – це 1029 р.

У «Повісті временних літ» Якуна згадано під 1024 р. як князя варязького (тобто конунга), по якого відрядив за море Ярослав, щоб той зі своїми варягами допоміг йому здолати брата Мстислава, який прагнув захопити Київ: «І прийшов [князь] Якун із варягами. А був Якун сей гарний, і накідка в нього злотом була виткана. І прийшов він до Ярослава, і Ярослав із Якуном рушив на Мстислава». У «січі сильній і страшній» під Лиственном (північ Чернігівщини) Ярослав був розбитий, а Якун так швидко втік, що загубив свою золоту «луду»³⁵. Під «лудою» зазвичай розуміють шитий золотом плащ, але вважаю, що то був не плащ, бо «луда» також означає головну пов'язку. То, імовірно, була цінна інсигнія-діадема, золотий обруч, як ознака його королівського родоводу. Ця луда була ще й необхідною річчю для скріплення акцентованого в сагах довгого густого волосся Хакона, себто Якуна. А от важкий, шитий ниткою із золота плащ заважав би Якунові, який бився у самій гущі запеклої січі, та й загубити головний обруч значно легше, ніж важкий плащ.

Ще одне, досі поширене в науці, непорозуміння. Літопис начебто повідомляє, що Хакон був сліпим. Однак давно помічено, що таке читання є наслідком хибного словоподі-

³⁴ Нікітенко Н. Автограф норвезького короля, ярла Хакона Ейрікссона у графіті «групи Олісави» на хорах Софії Київської. *Софійський часопис*. Київ, 2023. Вип. 7. С. 11–32.

³⁵ Літопис руський за Іпатським списком. С. 86.

ду виразу **и вѣ Якунъ слѣпъ**, хоча насправді він був не сліпим, а красенем (від слова **лѣпъ** – гарний, вродливий). Сліпий в жодному разі не міг бути командувачем і навіть учасником жорстокої, кривавої битви під Лиственном. Колоритним, зокрема, є опис Якуна-Хакона Ейріксона в дуже давній сазі про Олава Святого, де йдеться про те, як близько 1015–1016 рр. претендент на норвезький трон Олав Харальдссон приплив у Норвегію й захопив ярла Хакона, сина Ейріка: «І ось ярла привели на корабель конунга. Було йому тоді 17 років, і був він найвродливішим чоловіком, волосся у нього було довге й гарне, як шовк, і було перетягнуто золотим обручем. Він сів на кормі. Тоді Олав конунг сказав: “Правду кажуть, що ти і твої предки по батьківській лінії вродливіші за інших людей. І ти, Хакон, – сказав він, – чоловік енергійний і гідний. Але тепер закінчилися твоя удача, твоя слава і твоя сила, які були з тобою в цій поїздки”. За збереження Хакону життя Олав узяв з нього клятву назавжди покинути Норвегію»³⁶. Цікаво відзначити, що нащадки Харальда Прекрасноволого по чоловічій лінії справді славилися своєю відвагою та вродою.

Вважаю, що завдяки графіті варяга Якуна на хорах Софії Київської, в біографію норвезького конунга ярла Хакона Ейріксона можуть бути вписані її невідомі сторінки. Як уже сказано, доля Хакона Ейріксона між 1015–1028 рр. невідома. Але цю лауну дають змогу заповнити як вищенаведене літописне повідомлення під 1024 р. про участь Якуна-Хакона в битві під Лиственном і втрату ним під час втечі золотої луди, так і виявлений у Софії Київській автограф конунга й ті нові дані, що випливають із розлогого софійського циклу графіті «групи Олісави», до якого входить і графіті Якуна-Хакона. Судячи з софійського графіті, Якун-Хакон (Хакун) прийшов у Київ не в 1024 р., а принаймні на шість років раніше, у 1018-му, разом із Болеславом Хоробрим і Святополком I – під час міжусобиці синів Володимира Великого, що спалахнула після його смерті в 1015–1019 рр. Мабуть, Хакон Ейріксон після вигнання його з Норвегії Олавом Святим опинився в Польщі при дворі Болеслава Хороброго. Але як? Спробую відтворити ситуацію, в якій опинився Хакон Ейріксон після вигнання його з Норвегії.

Зазвичай конунга-вигнанця супроводжував загін відданих йому воїнів, і Хакон не був винятком. Куди міг податися молодий конунг зі своїм загоном після вигнання з Норвегії? Звісно, як і всі варязькі ватажки, – туди, де можна вигідно найнятися на військову службу, отримавши високу посаду при дворі та належну шану й хорошу плату. Тоді в Європі йшла велика затяжна війна між двома могутніми правителями – германським імператором Генріхом II і польським князем Болеславом Хоробрим. Судячи з усього, Хакон після свого вигнання з Норвегії в 1015 / 1016 рр. опинився неподалік від батьківщини при дворі Генріха II, тим паче, що й сам як норвежець був за походженням, звичаями та мовою германцем. У сусідній Саксонії, яка була ядром держави Генріха II, а Мерзебург – його улюбленим палацом, Хакон потрапив у свою стихію та взяв активну участь у військових виправах імператора. Але 30 січня 1018 р. між Генріхом II і Болеславом Хоробрим було укладено Будишинський мир, який поклав кінець 15-річним германо-польським війнам 1003–1018 рр. Тож Хакон Ейріксон зі своїми вояками знову опинився не при справах і без платні, і мусив знайти нового можновладного наймача. І такий незабаром з'явився. За домовленістю з Болеславом Хоробрим, Генріх II зобов'язався допомогти польському князеві в поході на Київ. Генріх, звісно, волів позбавитися зайвих витрат і проблем від норовливих і вимогливих найманців-варягів, які вже стали йому непотрібними. А от Болеславу вони вельми знадобилися. Той якраз розгорнув велику війну з Ярославом, який захопив київський стіл, що належав по праву старшинства його братові Святополку – зятеві Болеслава. Так Хакон перейшов на службу до Болеслава та з настанням літа вирушив із ним у похід на Русь. 22–23 липня 1018 р. обидва війська зустрілися на Волині, де сталася битва над Бугом, у якій Ярослав зазнав нищівної поразки й побіг «з чотирма мужами» до Новгороду. А Болеслав зі Святополком (а з ними – конунг Хакон Ейріксон) швидким маршем пішли на Київ.

У поході їм «допомагали 300 мужів із нашого боку, 500 – від угорців, печенігів же 1000», які 14 серпня 1018 р. взяли Київ³⁷. Тож Хакон, вочевидь, очолив загін із 300 норвежців, які до того були на службі в Генріха II. І відтоді розпочинається вже київська епопея Хакона Ейріксона, яка закінчилася восени 1024 р. його втечею у Скандинавію після нищівної поразки Ярослава в битві під Лиственном. Ця битва була фінальною у боротьбі за київський стіл, який зрештою дістався Ярославу. У 1026 р. він поділив владу в Русі зі своїм братом Мстиславом Чернігівським по Дніпру: Київ із Правобережжям отримав Ярослав, Чернігів із Лівобережжям – Мстислав. Але Мстислава Хороброго Ярослав боявся, і фактично не сидів у Києві аж до смерті брата в 1036 р., майже постійно перебуваючи в

³⁶ Снорри Стурлусон. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. С. 76.

³⁷ Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 32.

Новгороді. Звісно, не останню роль зіграла втеча Хакона з його варягами в Скандинавію, які становили ядро дружини Ярослава, який не славився військими подвигами.

Із хроніки Тітмара, інформаторами якого були учасники походу Болеслава та Святополка, які повернулися в Саксонію одразу після його закінчення, дізнаємося, що в 1018 р. Київ був великим і багатим містом. Тут було 400 церков, 8 ринків і без числа люду «із сильних біглих рабів, звідусіль прибулих сюди, і особливо зі швидких данів», тобто воїнів-варягів. Хроніка повідомляє, що в Києві, крім мачухи (на моє переконання – Олісави) і дружини Ярослава, який утік до Новгорода, залишилися дев'ять його сестер, тобто дочок Володимира Великого³⁸. Вони були вельми престижними нареченими для конунга Хакона, і одна з них могла стати його дружиною. Але доля склалася інакше, бо владу в Києві незабаром захопив Ярослав, у якого були свої плани та розрахунки. Звісно, першими в немилість нового правителя потрапили наближені слуги його суперника Святополка. Хакону треба було силою зброї заслужити довіру й особливу честь у нового князя. Хакон став воєначальником у Ярослава, який в 1024 р. зазнав нищівної поразки в битві зі Мстиславом при Листвені та втік до свого Новгорода, а Хакон – до Скандинавії. Там Хакон вирушив до свого батька Ейріка Хаканссона, який правив у Нортумбрії на півночі Англії. Але якраз того ж 1024 р. його батько Ейрік помер, тому Хакон подався звідти до дядька по матері, короля Англії і Данії Кнуда Могутнього. За тих часів дядько по матері (у Русі – вуй) в разі смерті батька відігравав його роль для небожа. Тож від Кнуда Хакон отримав титул правителя Королівських Островів, що біля берегів Шотландії, ставши, за традицією, васалом Кнуда. У 1028 р., після вигнання з Норвегії Олава Святого, Кнуд Могутній призначив на його місце свого племінника Хакона Ейрікссона, який незабаром загинув у кораблетрощі. Тим не менш, він увійшов в історію повноправним правителем Норвегії, в якій його донині пам'ятають як славного короля-вікінга. Однак навіть не підозрюють, що Хакон залишив автограф далеко від батьківщини, на стіні Софії Київської тоді, коли загадково й невідомо куди надовго зник зі Скандинавії. Сподіваюсь, що викладена в цій статті історія має не лише науково-пізнавальний характер, а й дає змогу усвідомити давність, розгалуженість і глибину контактів Русі-України з народами Європи.

References

- Dzhakson, T. (2012). *Yslandske korolevskie sahy o Vostochnoi Evrope* [Icelandic royal sagas about Eastern Europe]. Moscow, Russia.
- Hlazuryna, H. (2002). *Saha ob Ynhvare Puteshestvennyke* [Saga of Ingvar the Traveller]. Moscow, Russia.
- Hurevych, A. (2020). *Yzbrannyye trudy. Ystoryia y saha* [Selected works. History and saga]. Moscow; Sankt-Peterburg, Russia.
- Korniienko, V. (2020). *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – poch. XVIII st): V 10 ch., 12 t.* [Graffiti corpus of St Sophia of Kyiv (11th – the early 18th c.): In 10 parts, 12 vols]. Kyiv, Ukraine.
- Lytvyna, A., Uspenskiy, F. (2006). *Vybor ymeny u russkykh kniazey v X–XVI vv. Dynasticheskaia ystoryia skvoz pryзму antroponymyky* [The choice of name among Russian princes in the 10th–16th c. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moscow, Russia.
- Nikitenko, N. (2000). *Politychni peredumovy vynyknennia Borysohlibskoho kultu: do podii 1015–1019 r.* [Political prerequisites for the emergence of the Borys Hlibskiy cult: to the events of 1015–1019]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty – History of Ukraine: little-known names, events, facts*, 11, P. 14–26. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2016). *1000-richchia Zolotykh vorit. Pravoslav'ia v Ukraini* [1000th anniversary of the Golden Gate. Orthodoxy in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2017). *Vid Tsarhoroda do Kyieva: Anna Porfirorodna. Mudryi chy Okaiannyi? Istoryko-dokumentalni dyptykh (ukr. ros. ta virmen. movamy)* [From Tsargrad to Kyiv: Anna Porfirorodna. Wise or reprobate? Historical and documentary diptych (in Ukrainian, Russian and Armenian)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2020). *Datuvannia Sofii Kyivskoi i «mista Yaroslava» za rezultatamy naturnykh doslidzhen* [Dating of Sophia of Kyiv and the «City of Yaroslav» by the results of field research]. *Sofiiskiy chasopys – Sofia journal*, 4, P. 58–76. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sofia Kyivska Volodymyra Velykoho* [Sophia of Kyiv of Volodymyr the Great]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2023). *Avtohrاف norvezkoho korolia, yarla Khakona Eirikssona u hrafiti «hrupy Olisavy» na khorakh Sofii Kyivskoi* [Autograph of the Norwegian king, Jarl Hakon Eiriksson in the graffiti of the «Olisava group» on the choirs of St Sophia of Kyiv]. *Sofiiskiy chasopys – Sofia journal*, 7, P. 11–32. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N., Korniienko, V. (2008). *Hrafiti «hrupy Olysavyy» na pivnichnykh khorakh Sofii Kyivskoi. Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura* [Graffiti of the «Olisava Group» on the northern choirs of St Sophia of Kyiv. Monuments of Ukraine: history and culture]. *Naukovyi chasopys Min-va kultury Ukrainy – Scientific journal of the Ministry of culture of Ukraine*, 1, P. 19–29. Kyiv, Ukraine.

³⁸ Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 177, VIII, 32.

Nykytenko, N., Korniyenko, V. (2012). Drevneishye hruffyty Sofyy Kyevsokoi y vremia ee sozdaniya [The most ancient graffiti of St Sophia of Kiev and the time of its creation]. Kyiv, Ukraine.

Poppe, A. (2003). Zemnaia hybel y nebesnoe torzhestvo Borysa y Hleba. Trudy Otdela drevnerusskoi lyteratury [Earthly death and heavenly triumph of Boris and Gleb. Proceedings of the Department of Old Russian literature]. Sankt-Peterburg, Russia.

Нікітенко Надія Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут "Свята Софія"» Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Nikitenko Nadiya – doctor of historical sciences, professor, head of the research department «Institute "Saint Sophia"» of the National reserve «Sophia Kyivska», honored worker of culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: nadinik@ukr.net

PRINCESS OLISAVA AND HER ENVIRONMENT IN THE GRAPHITE OF SOPHIA OF KYIV

*In the choirs of Sophia of Kyiv, a unique complex of 8 name graffiti of the «Olisava group», which was attributed to the border of the 11th–12th c. and associated with Svyatopolk II Izyaslavych, was read in a new way. **The purpose** of the publication is to clarify the dating and authorship of the graffiti for a correct understanding of the era of their appearance. **The methodological basis** is the principle of historicism and the causal approach, which requires comprehensive knowledge of written sources and the Sophia cathedral, understanding of the religious and worldview component. **Conclusions and their scientific novelty.** The graffiti is dated 1019 and belongs to the time of the regency of Olisava, the mother of Svyatopolk I Volodymyrovych, who reigned in Kyiv in 1018–1019. The hypothesis that Olisava was the daughter of tsar Peter I of Bulgaria and the Byzantine princess Irina Lakapina and became the wife of Yaropolk Sviatoslavich has been proposed and substantiated, and after his death – of Volodymyr the Great and was her until his marriage to the Byzantine princess Anna Porfirovna. During her life in Kyiv in 972–1019, Olisava played a prominent role in the princely dynasty and in the life of the state. This group of graffiti also includes the autographs of King Hakon Eiriksson of Norway, metropolitan John I, and others. Graffiti brings us closer to an objective perception of contemporary events both in Russia and throughout Europe.*

Key words: St Sophia of Kyiv, dating of the cathedral, graffiti, princely name list, Sviatoslav the Brave, Yaropolk Sviatoslavych, Volodymyr the Great, Sviatopolk I, Yaroslav the Wise, Princess Olisava, Emperor Basil II, tsar Peter I of Bulgaria, prince Boleslaw the Brave of Poland, Yakun the Varangian, king Hakon Eiriksson of Norway.

Дата подання: 5 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 5 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, Н. Княгиня Олісава та її оточення в графіті Софії Київської. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240201.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, N. (2024). Kniahynia Olisava ta yii otocennia v hrafiti Sofii Kyivskoi [Princess Olisava and her environment in the graphite of Sophia of Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siberian chronicle*, 2, P. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240201.

